

MÜHACİRƏT FOLKLORŞÜNASLIĞI
NOVRUZ BAYRAMI HAQQINDA

A.H.HÜSEYNOVA
Bakı Dövlət Universiteti
gunsel_gunsel@yahoo.co.uk

Məqalədə Azərbaycan mühacirət folklorşünaslarının Novruzla bağlı tədqiqatları təhlil obyektinə çevrilmişdir. Burada M.Ə.Rəsulzadə, Ə.Ağaoğlu, M.B.Məmmədzadə, Ə.Yurdsevər və başqa müəliflərin folklorla bağlı araşdırmalarında Novruz bayramı ilə bağlı məqamlar bu və ya digər şəkildə nəzərdən keçirilmişdir. Məqalədə mühacirətdə yaranan tədqiqatlar sovet dövründə Azərbaycanda aparılan araşdırmalarla müqayisəli şəkildə təhlil olunmuşdur.

Azərbaycan mühacirət folklorşünaslarının Novruzla bağlı tədqiqatlar aparması bir tərəfdən onun xalq ənənəsindəki mövqeyi ilə bağlıdırsa, digər tərəfdən sovet siyasi rejiminin apardığı yasaqlama siyasətindən irəli gəlir. Bu mərasimə münasibəti M.Ə.Rəsulzadə “Novruz bayramı” məqaləsində belə aydınlaşdırır: “...bütün insanlığa şamil təbiət bayramı Novruzun Azərbaycan xalq ənənəsində sarsılmaz bir yeri vardır. Gerçək bir təbiət, yenidən doğuş, qurtuluş və yeniləşmə simvolu olan bu gün Azərbaycan folkloruna bir mal olmuş, həqiqi bir ənənə halını almış və xalq bayramı olmuşdur. Bir millətin təşəkkülündə dil, din, tarixi qədr ənənələrin də önəmli rolu vardır; hətta bəzi sosioloq və filosoflar bu sonuncuya xüsusi əhəmiyyət verirlər” (12, 7).

Bildiyimiz kimi, Novruzun bu ad altında 2500 il əvvəl İran şahı Cəmşid tərəfindən bayram edilməsi haqqında tarixi mənbələrdə məlumatlar çoxdur. Ömər Xəyyamın əlyazması şəklində Britaniya, Berlin və Türkiyədə mühafizə olunan 1937-ci ildə ilk dəfə M.Minovi tərəfindən Tehranda nəşr edilən «Novruz həqiqətlərinin kəşfi haqqında risalə» əsərində bu barədə məlumat verilmişdir (7, 46).

Mühacirət folklorşünaslığında Novruz bayramı, onun yaranma tarixi, keçirilmə ənənələri ilə bağlı ilk olaraq Ə.Ağaoğlunun «İslama görə və islamiyyətdə qadın» əsərində təsadüf edilir. Müəllif Hindistan şahzadəsi Cahangirin xanımı Nuri-Cahan və onun xeyirxah əməllərinin təsvirini verərkən yazır: «Eyni zamanda, o, ilk dəfə xeyriyyə bazarına bənzər bir tədbirin təşəbbüsçüsü idi: hər il Novruz günü – martın 9-da (xatırladaq ki, köhnə təqvimlə Novruz martın 9-da bayram edilirdi) – şahzadə xanımlar və ali təbəqəyə mənsub qadınlar cəvahirat və əl işləri sərgisini təşkil edirdilər; bu sərgini hamı ziyarət edə bilərdi; əldə edilən böyük məbləğdə pullar imperiyanın yoxsulları arasında bölüşdürülürdü» (1, 48).

Beləliklə, daha əski zamanlarda belə Novruz bayramı təntənəli keçirilən mərasim olmuş, həmin dövrlərdən əsrlər keçsə də, yoxsulları sevindirmək, müxtəlif sərgilər təşkil etmək, xeyriyyə tədbirləri keçirmək ənənələri yaşamaqdadır.

M.Ə.Rəsulzadə «İran türkləri» adlı tədqiqatında Novruzla bağlı mülahizələrini irəli sürmüşdür. Müəllif Zöhhakla bağlı məşhur İran əfsanəsini öz əsərinə daxil etmişdir. Xatırladaq ki, haqsızlığa qarşı üsyana səsləyən bu əfsanə mühacirətdə yaşa-

yan ziyahların siyasi düşüncələri ilə səsleşdiyinə görə ona müxtəlif məqsədlə tez-tez müraciət edilmişdir.

M.Ə.Rəsulzadə Dəmirçi Gavənin yaratdığı bayraq və haqsızlığa qarşı qaldırdığı üsyanla bağlı yazır: «İştə iranlılarca iydi-milli sayılan Novruz günü Gavə denilən bir dəmirçinin əvvəlcə böyük və sonra kiçik oğlunu alaraq götürmüşlər və ilanlar namına qurban olaraq kəsmişlər. Qeyrətli ataya vurulan bu faciəli zərbə İran hissiyyat və vətənpərvərliyini təhrik edər, sevgili ciyərparələrinin itkisi ilə qəzəblənən dəmirçi önlüyünü bir zopa ucuna taxar, dini, milləti və namusu təhqir edən Zöhhak hökumətinə qarşı elanı üsyan edər; başına can-sipər bir ordu toplar, saraya hücum edər, İran taxtının qəsbkarı olan Zöhhakı qətl edər, adil Cəmşidin varisi, İran tacının həqiqi sahibi Firidunu öz taxtına oturdar» (14, 50).

Beləliklə, ilk yaradıcılıq illərində M.Ə.Rəsulzadə millətin təhqir olunmasına dözməyərək üsyan qalxdığı və qələbə çaldığı günün məhz Novruz bayramına təsadüf etdiyini diqqətə çatdırır, yəni onu Cəmşidin adı ilə bağlayır, lakin 1914-cü ildə nəşr etdirdiyi “Novruz münasibətilə” məqaləsində bu bayramın qeyd edilməsinə Cəlaləddin Məlik şah Səlcuqinin dövründən başladığını, bu mərasimin əbədiləşməsində həm fars, həm türk xalqlarının böyük əməyindən bəhs etmişdir (15, 4-6).

1921-ci ildə mühacirətdə nəşr edilən «Əsrimizin Səyavuşu» əsərində isə M.Ə.Rəsulzadə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranma şəraitini təsvir edərkən çox maraqlı müqayisələr aparır və hadisələrin şərhini folklorun köməyiylə daha obrazlı «rus istilasını Turan üçün həqiqi bir «Ərgənəkön» olmuşdu. Türklər özlərini qurtaracaq «Börtəçinə»ni gözləyirdilər» (13, 36) sözləri ilə əks etdirir.

«Əsrimizin Səyavuşu» əsərində müəllif türklərin xilaskarı olan qurdun adının Börtəçinə, yurdun adının Ərgənəkön olduğunu Ziya Gökalpın yazdığı «Ərgənəkön» şeirindəki:

Börtəçinə qurdun adı,
Ərgənəkön yurdun adı.
Dörd yüz sənə durdun, hadi,
Çıx, ey yüz min mızrağımız (8, 35)

bəndindən istinadən verdiyini qeyd etmişdir.

Bu qədim türk dastanının F.Rəşidəddin «Came-ət-təvarix» kitabında verilən məlum mətninin R.Özdək tərəfindən işlənmiş variantı üzərində dəqiqləşdirmələr aparın və nəşr etdirən A.Nəbiyev türklərin düşməndən qorunmaq üçün sığındıqları cənnət kimi gözəl yurdun adının Ərgənəkön olduğunu qeyd etsə də, Börtəçinə haqqında fərqli mülahizələr irəli sürür: «Ərgənəkəndən çıxdıqları zaman Göytürklərə başçılıq edən, onu çətin həyat tərzindən qurtaran, Qiyan soyundan olan və mənşəcə özünü boz qurd soyu ilə bağlı olduğunu hesab eləyən Börtə Çönə idi» (11, I c. 503). Qeyd edək ki, N.S.Banarlının «Resimli türk ədəbiyyatı» (4), Ə.Kabaklının «Türk ədəbiyyatı» (8) və b. mənbələrdə də Börtəçinə ilə bağlı fikirlər A.Nəbiyevin mülahizələri ilə səsleşir.

M.B.Məmmədzadə 1920-ci ildə mühacirətindən əvvəl yazdığı məqalədə xalqımızın bu qədim mərasimi ilə bağlı çox maraqlı mülahizələr irəli sürmüşdür, xüsusilə onun türklərin müqəddəs saydıqları qurdla bağlı şərhini diqqəti cəlb edir: “Türk xalqları qurd başını əsrlərlə tuğra, bayraq başı əlaməti surətində sərf etmişlər. Bu gün bayramını saxladığımız “qurtuluş” kəlməsində həmin “qurd”un adından alınma bir söz olduğunu nəzərə alsaq, türk – Turan aləmində qurdun nə qədər müqəddəs tutulduğuna təslim olmuş oluruq. Novruz – yeni gün, qurtuluş günü!.. Bu gün bir qurtuluş vaqə olmuşdur. Türklük bir tilsimdən qurtulmuşdur”(10).

Mühacirətdə mərasimlərlə bağlı araşdırmalara Əhməd Cəfəroğlunun Almaniya nəşr etdirdiyi «Gəncə şivəsində 75 Azərbaycan bayatısı və lisana aid bir müqəddimə» (5) əsərində də təsadüf olunmaqdadır. Filoloq-alim hər zaman olduğu kimi bu tədqiqat əsərində də Azərbaycan folkloru, kulturu, adət-ənənələri ilə bağlı tam təsəvvür yaratmaq məqsədilə yeri gəldikcə mərasimlər haqqında da, Novruz, çillə, Xıdır Əlləz və b. haqqında qısa arayış vermişdir. Bu mərasimlər zamanı yerinə yetirilən rituallar, əyləncələrdən danışmış, həmçinin Novruz bayramı ərəfəsində həyata keçirilən bəzi adət-ənənələrlə oxucusunu tanış etməyə çalışmış, bacalardan şal sallamaqdan danışmış, üzüklə falabaxmaların keçirilməsi zamanı da bayatılardan istifadə olunduğunu və onların «Vəsfı-hal» adlandırıldığını ayrıca xatırlamışdır. «Azəri ləhcəsində bəzi monqol ünsürləri» adlı məqaləsində Ə.Cəfəroğlu “tonqal” sözünün etimologiyasını araşdırarkən, Novruz bayramı ilə bağlı ənənələr haqqında məlumat vermişdir: “Kəlmə əsas etibarilə Novruz bayramına təqəddüm edən və azəri türkləri tərəfindən mərasimi-məxsusə ilə təsəd edilən son çərşənbə gecəsi axşam qaranlığında ev xaricində yandırılan və atəşin xilas, yardımedici qüvvətə malik olduğunu etiqadən “Ağrim-uğrum filana” və ya “Başımın, dişimin ağrısı filana” kimi cümlələrlə üzərindən atılan atəşin ismidir” (6, 216).

Alim tonqalın Azərbaycan türkləri üçün xilasedici kimi mifoloji-magik gücü ilə bağlı qədim etiqaqlarından, milli adət-ənənələrindən, Novruz bayramından, “mərasimi məxsusə” adlandırdığı ilaxır çərşənbə gecəsindən və bu zaman oxunan ovsunlardan da bəhs etmişdir.

Novruz bayramı ilə bağlı Avropada nəşr olunan mühacirət dərgilərində də mütləmə olaraq məqalələr verilmişdir. Onlardan biri Berlində – «Qurtuluş» dərgisinin 1936-cı il mart sayında nəşr edilmişdir. Müəllifi ayrıca qeyd edilmədən, dərginin oxuculara müraciəti kimi səslənən bu məqalədə Novruz bayramı, onun tarixi haqqında da məlumat almaq mümkündür. Novruzun gənclik və gözəllik bayramı kimi xalqımız tərəfindən sevildiyini əks etdirən dərgidə həm İran, həm Turanın onu xüsusi ənənələrlə qarşıladığı qeyd edilmişdir. Müəllif, ilk növbədə, bu bayramın yaranma tarixi ilə bağlı məlum olan müxtəlif fərziyyələr haqqında məlumat verir, onun çox böyük təmtəraqda Azərbaycanda əsrlərdən bəri keçirildiyini xüsusi olaraq diqqətə çatdırır və bayramın məzmununda olan dəyişmələr haqqında oxucusuna məlumat verir: «Təbiətə tapınıldığı çağlardan bəri davam edən bu adət, dəyişən dinlər, kulturlər və siyasi idarələrin təsiri, təbiətilə dəyişərək, maddətən olduğu kimi, mənən də yeni şəkillər və mənalar almışdır. Başda dünyada göründüyü kimi, bir təbiət bayramı olan bu gün sonra Hörmüzün Əhrimənə qələbəsini andıran bir günün rəmzi şəklini almış, daha sonra islami bir düşüncə ilə Həzrət Əli adına bağlanmış, nəhayət, türkçülük onu «Ərgənəkön» əfsanəsinə götürərək, həm də «Qurtuluş bayramı» demişlər» (9, 1).

Məqalənin dərc edildiyi 1936-cı il sovet hakimiyyətinin müstəmləkə xalqlarına qarşı kəskin təzyiği, ciddi repressiya dövrünə təsadüf edir və təbii olaraq, müəllif bu siyasi şəraiti diqqətdən kənar qoymur: «Ötəki milli ənənələrimiz və keçmiş tarixlə bağlı bütün adətlərimiz kimi, şübhəsiz, Novruz ənənəsi də qızıl rus istilasında əsir bulunan yurdumuzda təqiblərə və unudurulmağa məhkumdur. Öylə ya: sovet Azərbaycanında kommünizm bayramlarından, Lenin ənənələrindən və Stalin günlərindən başqa heç bir ənənə və heç bir gün sayğıda və sanda buluna bilməz!» (9, 1).

Beləliklə, əsrlərlə xalqın gen yaddaşına əbədilik həkk edilən, çox humanist və gözəllik ənənələrini yaşadan Novruza qarşı sovet ağalarının göstərişi ilə aparılan yanlış təbliğat, bayramın belə repressiyaya uğraması bu məqalədə qəzəblə qarşılanmış,

müəllif etirazının səbəblərini dünya oxucularına da çatdırmağa çalışmışdır: “Milli olan hər şeyi yox etməyə çalışan bu qanlı istila rejimi durduqca, şübhə yoxdur ki, çağdaş azərbaycanlılar, xalq təbirincə, qara bayram yaşayacaq, Zöhhak dövründəki iranlılar və Ərgənəkondakı türklər kimi həqiqi qurtuluş gününü dörd gözlə gözləyəcəklər” (9, 1).

Məqalədə doğma torpağında kölə vəziyyətinə düşər olmuş millətinin dərdi ilə yanaşı, dünya ölkələrinə səpələnmiş azərbaycanlıların çətin vəziyyəti ürək ağrısı ilə təsvirini tapmışdır. Məqaləni oxuduqca əsir millətinin acılarını öz çiyinlərində daşıyan bir mühacir göz önündə canlanır: «İlin təhvilində islamın təsiri ilə təkrar olunan bir Novruz duası vardır ki, məzmunu «Ey iş və gücləri idarə edən Allah! Sən bizim iş-gücümüzü yaxşılaşdır» deməkdən ibarətdir. Şübhə yoxdur ki, içəridə əsir, dışarıda yesir bulunan bizlərin, bu dua ruhi halətinin ən səmimi bir ifadəsidir» (9, 1).

Bu məqalənin daha çox siyasi səbəblərlə, idoloji istiqamətdə yazılmasına baxmayaraq, ən böyük dəyəri bir də ondadır ki, müəllif Novruz ənənələrinin həm tarixini, həm də zaman keçdikcə mərasimdəki dəyişmələri təsvir etmişdir. Lakin daha çox Novruzun yasaqlanma səbəblərini aşkarlamaq cəhətdən müəllifin qeydləri mühüm məlumatlar verir. Məqalənin sonunda isə xalqımızı öz milli dəyərlərini itirməməyə, bunun üçün istiqlalçılığını bərpa etməyə çağırışlar öz əksini tapır: «Fəqət halımızın bugünkü əsirlikdən yarıncı azadlığa dəyişməsi üçün duaya deyil, işə və hərəkətə baxmalı və bunun üçün də əski Novruz ənənəsindəki üsyançı Gavə ruhuna bağlanmalı, hürriyyət və istiqlal pərisinin ancaq fədakar qəhrəmanlar yetişdirən millətlərə təslim olan məğrur və nazlı gözəl olduğunu qətiyyənlə unutmamalıyıq. Həqiqi Qurtuluş bayramından ibarət siyasi xilasımıza bir an əvvəl qovuşmaq istəyiriksə, mücadiləyə daim hazır və fədakarlığı daim gözə almalıyıq» (9, 1).

Mühacirətdə Novruza çox böyük önəm verildiyinə görə Ankaradakı “Azərbaycan” dərgisinin elə ilk sayında Ə.Yurdsevərin bir çıxışının (“Ərgənəkön bayramı münasibətilə yapılan çayda Ə.V.Yurdsevərin konuşması”) mətni dərc edilmişdir. Burada Novruzun tarixi məlum Ərgənəkönə bağlanmış, həmin əfsanə haqqında geniş məlumat verilmiş, hətta bayram da belə adlandırılmışdır (2, 8). Həmin dərginin 1954-cü il mart sayında M.Ə.Rəsulzadənin “Novruz bayramı” adlı məqaləsi dərc edilmişdir. Müəllif “Bürhani-qate”də verilən məlumata əsasən yazır: “... Cəmşid dünyanın hər tərəfini gəzmiş, Azərbaycana gəlmiş, buranı bəyənmiş, gündoğana baxan yüksək bir tərənin üstündə bir taxt qurduraraq, şahənə əlbisələr geymiş olduğu halda bir taxta oturmuşdur. Başında daş-qaşlı və parlaq bir tac varmış. Günəş çıxıb işığı bu tac və taxta düşüncə bütün o yerləri nura qərç etmiş və hər kəs bu durumu xeyirə yazaraq, olduqca sevinmiş və bu günü “Yeni gün” (“Novruz”) deyər elan etmişdirlər” (12, 5).

Beləliklə, Məhəmməd Əmin bəy bu bayramın Azərbaycanla bağlılığı məsələsini ortaya qoymuş olur, məqalədə daha sonralar onun İrana yayılma səbəbləri şərh edilmişdir. Müəllif bu bayramın Azərbaycan xalqı üçün çox dəyərli olduğunu nəzərə alan Milli hökumətin onu rəsmən qeyri-iş günü elan etdiyini, həmin gün ordunun rəsmi keçidinin keçirildiyini xatırlatmaqla yanaşı, Novruzu təbiətin canlanması – yeni günün başlanması kimi dəyərləndirmişdir: “Qəməri təqvimə tabe Qurban və Ramazan bayramları bəzən qışa, bəzən bahara, bəzən yaya, bəzən də payıza rastlayar. Halbuki Novruz bayramı sabit bir tarixdə qeyd olunmaqdadır. Qaranlıq və soyuq qışdan aydınlıq və ilq bahara çıxışı ilə Novruz gəlmiş olur. Ötəkiləri dini bəsit bir mərasimlə qeyd edən Azərbaycan bərikini sözün tam mənası ilə yeni bir gün, yeni bir həyat başlanğıcı kimi qarşılar” (12, 6).

Məhəmməd Əmin bəy bu bayramın İslam dini ilə bağlı olmadığını əsaslandırmaqla yanaşı, Novruzda yerinə yetirilən adətlərin təsvirini vermiş, onu Türkiyədə keçirilən şəkər bayramı ilə müqayisə etmişdir. Xeyirin şərə qarşı qalibiyyəti kimi qeyd edilən humanist bir bayramın azərbaycanlıların tarixi köklərinə bağlılığını qoruduğunu, xalqımız üçün çox önəmli olduğunu anlayan sovet sistemi onun keçirilməsinə qadağalar qoymuşdur. M.Ə.Rəsulzadə xalqın azadlığa qovuşacağı günlərdə bu ənənəvi bayramın yenidən təntənə ilə keçiriləcəyinə inandığını bildirmiş, tarix bu böyük şəxsiyyətin düşüncələrinin doğruluğunu sübuta yetirmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Ağaoğlu Əhməd. İslama görə və islamiyətdə qadın / Mədəniyyət dünyası, XII buraxılış, Bakı, ADMİU, 2006, s.31-51
2. «Azərbaycan». Ankara, 1952 nisan, yıl 1, sayı 1, s.8-10
3. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. 6 cildə, I c., Bakı: Elm, 2004, 760 s.
4. Banarlı Nihat Sami. Resimli türk edebiyatı tarihi, I cild, İstanbul: Milli Egitim Basımevi, 1987, 634 s.
5. Djaferoğlu Ahmed. 75 Azarbaijanische Lieder «Bajaty» in der Mundart von Ganğa nebst einer sprachlichen Erklärung, Berlin, 1930, 52 s.
6. Caferoğlu Ahmet. Azeri lehcesinde bazı moğol unsurları / «Azərbaycan yurt bilgisi», İstanbul, 1934, sayı 25, s. 2-8
7. Xəyyam Ömər. Rübailər. Bakı: Səda, 2008, 376 s.
8. Kabaklı Ahmet. Türk edebiyatı, II c., İstanbul: Türk edebiyatı Vəqfi yayınları, 1994, 546 s.
9. Nevruz – Yeni gün, «Kurtuluş» dergisi, Berlin, 1936, mart, sayı 17, s. 1.
10. Məmmədzadə Mirza Bala. Novruz–qurtuluş bayramı, “Novruz” qəz. 1991, 20 mart.
11. Nəbiyev Azad. Azərbaycan xalq ədəbiyyatı, 2 cildə, I c., Bakı: Turan, 2002, 678 s.
12. Rəsulzadə Mehmet Emin. Nevruz bayramı / «Azərbaycan» (Ankara), 1954 mart, yıl 3, sayı 12, s. 5-7
13. Rəsulzadə Məhəmməd Əmin. Əsrimizin Siyavuşu. Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı. Çağdaş Azərbaycan tarixi, Bakı: Gənclik, 1991, 112 s.
14. Rəsulzadə Mehmet Emin. İran Türkleri, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vəqfi, 1993, 142 s.
15. Rəsulzadə Məhəmməd Əmin. Əsərləri (1909-1914), Bakı: Şirvanəşr, 2001, 528 s.

НОВРУЗ БАЙРАМ В ЭМИГРАНТСКОЙ ФОЛЬКЛОРИСТИКЕ

А.Г.ГУСЕЙНОВА

РЕЗЮМЕ

В статье рассмотрены исследования эмигрантской фольклористики об обычаях и обрядах Новруза.

Особенно выделены и впервые привлечены к системному исследованию труды таких видных представителей эмигрантской научно-теоретической мысли, как М.А.Расулзаде, А.Джафароглы, М.Б.Мамедзаде и др.

NOVRUZ HOLIDAY IN THE EMIGRANT FOLKLORE STUDIES

A.H.HUSEYNOVA

SUMMARY

The article examines the researches conducted about national holidays, Novruz in particular, celebrated in Azerbaijan.

The literary works of M.A.Rasulzade, A.Jafaroghlu, M.B.Mammadzade etc. about Novruz holiday are analyzed in the article.